

અનેકાંતવાદ

અનેકાંતવાદ સામાન્ય સમજણ આપણને મળી છે. એ શબ્દ આપણને અનેકચ્છાંત એવા બે શબ્દનો સમૂહ એમ સમજ્યા છીએ. આમાં બેને બદલે ત્રણ શબ્દો પણ છે. અનન્દએકચ્છાંત ‘જેનો અંત નથી, એટલે અનંત છે.’ એનું નામ અનેકાંત. આવો આ અનેકાંતવાદ એક રમણીય તત્ત્વજ્ઞાન છે.

કોઈપણ વસ્તુનો નિર્ણય કાઢવા માટે આપણે એની જુદી જુદી બાજુઓ તરફ એના ઘણા છેડાઓ તરફ નજર નાખવી પડે છે.

ચાલો એનાં થોડાંક વધુ ઉદાહરણો લઈએ.

ઢાલની બે બાજુ જોવાનું તો ઘણા લોકો માને છે, મનાવે છે અને કહે છે. પરંતુ એમની દૃષ્ટિ એ બે બાજુઓથી આગળ જતી નથી. ઢાલ વિષે વધુ વિચાર કરીશું તો એની આગળની તથા પાછળની એ બે બાજુઓથી ઉપરાંત એમાં વપરાયેલી ધાતુ અને એના બનાવનારનો વિચાર પણ આપણને આવશે. ઢાલ બનાવનાર એક કારખાનાનું ચિત્ર આપણી નજર સમક્ષ રજૂ થશે. થોડો વધારે વિચાર કરીશું તો એ ઢાલ વાપરનાર, ઢાલ વાપરવા માટેનું સ્થળ અને એની આવશ્યકતા આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ આવશે. યુદ્ધનું મેદાન, ચાલી રહેલ ભીષણ કાપા કાપી અને માનવીની મદાનગી વગેરે ઘણું આપણા મનઃપ્રદેશમાં આવશે અને એ રીતે વિચાર કરવાથી આપણને ઘણું ઘણું જાણવાનું મળશે.

એક ઝાડ અને એક પહાડ આપણે લઈએ.

ઝાડનું થડ ગોળ છે. અડધું સામેથી દેખાય છે. બાકીનું અડધું એની પાછળ જઈને જોઈએ ત્યારે જણાય છે... પરંતુ, એના ગોળાકારની બે બાજુઓ સિવાય એ ઝાડમાં બીજું પણ ઘણું છે. થડનું પોલાણ, ઝાડના મૂળિયા, એ મૂળ જે જમીનની અંદર છૂપાયેલા છે તે જમીન, એ મૂળને પોષણ આપનાર પાણી જે જમીનની અંદર રહેલું છે તે, એ ઝાડનું મથાળું, એની ડાળો, પાંદડા, ફળ અને ફળનો સ્વાદ વગેરે કેટલી બધી વસ્તુઓ આ એક ‘ઝાડ’ શબ્દ સાથે સંકળાયેલી છે.

ચાલો, આપણે એક ટેબલ ખરીદવું છે, એક ટેબલ આપણી સમક્ષ પડેલું છે. એની કિંમત આપણે વિચારવી છે. વેચનાર માણસ માગશે એટલી કિંમત આપણે આપી દઈશું? એ ટેબલ લોખંડનું છે કે લાકડાનું, લાકડું હોય તો એ કઈ જાતનું લાકડું છે, ટેબલ નવું છે કે જૂનું, જૂનું હોય તો કેટલા વર્ષ વપરાયેલું છે, સાચવીને વાપરેલું છે કે દરકાર વિના, એની ઉંચાઈ, લંબાઈ, પહોળાઈ, એનો એકંદર દેખાવ, એને બનાવનાર કારીગર એ કારખાનું અને એને વેચનાર વ્યાપારી વગેરે બધું જ આપણે વિચારવું પડે છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાને જે ચાર સાધનો બતાવ્યા છે તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ વિશે અહીં વિચાર કરીએ. ટેબલનું દ્રવ્ય એટલે લાકડાની જાત, ક્ષેત્ર એટલે લાકડું દેશી આયાત કરેલું કે બીજા ક્યા સ્થળનું, ટેબલ આપણા દેશમાં બનેલું છે કે પરદેશથી તૈયાર થઈને આવેલું છે; કાળ એટલે ક્યારે બન્યું છે, નવું કે જૂનું, અને ભાવ એટલે, આપણે જ્યારે ખરીદવા બેઠા છીએ ત્યારે, તે વખતે, એની હાલત, એનો દેખાવ અને એની મજબૂતઈ વગેરે આમ આ ચાર દષ્ટિકોણથી તપાસતા આ ટેબલ વિષે આપણી સમક્ષ એક પૂર્ણ ચિત્ર તૈયાર થઈ જાય છે. એની કિંમત નક્કી કરવામાં પછી આપણને કશી મુશ્કેલી પડતી નથી. આપણી જરૂરિયાત, urgency- તાકીદ વગેરે બીજા દષ્ટિબિંદુઓ પણ આ પ્રશ્ન અંગે નિર્ણય કરવામાં આપણને મદદ કરે છે.

આનાથી એ ફલિત થયું કે કોઈપણ એક અંતથી (એક જ બાજુથી) કોઈપણ ચીજને જોઈને આપણે અભિપ્રાય નહિ આપી શકીએ. અનેકાંતવાદ આપણને એવી સોનેરી અને અમૂલ્ય શિખામણ આપે છે કે, 'કોઈપણ બાબતનો નિર્ણય કરતા પહેલાં, એને અનેક અંતથી- મળી શકતી તમામ વસ્તુઓથી તપાસો.' કેટલી સરસ વાત છે આ ?

અહીં થોડીક ઉચ્ચ ઉચ્ચ ભૂમિકાને લગતી વાત કરીએ.

અનેકાંત દષ્ટિથી જૈન દાર્શનિકો કહે છે કે 'જે વસ્તુ તત્ત્વસ્વરૂપ છે, તે અતત્ત્વસ્વરૂપ પણ છે; જે વસ્તુ સત્ છે, તે જ અસત્ પણ છે, જે એક છે, તે અનેક પણ છે; જે નિત્ય છે, તે અનિત્ય પણ છે; આમ, પ્રત્યેક વસ્તુ, પરસ્પર વિરોધી એવા ગુણધર્મોથી ભરેલી છે.

આમ છતાં એક પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉપસ્થિત થશે. 'જે સત્ છે તે જ વસ્તુને અસત્ શી રીતે મનાય ?' દેખીતો આ પ્રબળ વિરોધાભાસ, બેઠેલા માણસને ઊભો કરી દે એવો આઘાતજનક જ એ પહેલી નજરે લાગવાનો.

એક જ અંતથી નિર્ણય કરવાતો હોય તો આ વાત ફેંકી દેવા જેવી જ લાગે. પરંતુ, જૈન દાર્શનિકોએ અનેકાંતવાદની દષ્ટિથી અનેક જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુઓ અને વિચારસરણીઓને એક સાથે વિચારીને પછી જ આ વાત કરી છે એ અહીં ભૂલવાનું નથી. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની ચારે ચાર અપેક્ષાએ સાતે સાત નય દ્વારા કરેલી તુલનાઓ અને સમભંગીના કોષ્ટકથી એનો તાળો મેળવ્યા પછી જ જૈન શાસ્ત્રજ્ઞોએ આ વિચિત્ર દેખાતી પણ વાસ્તવમાં 'પૂર્ણ સત્ય' એવી વાત કરી છે.

વ્યવહારનું એક નાનું સરખું દષ્ટાંત લઈએ. અમુક ઔષધ અમુક માંદા માણસ માટે કામનું છે અને બીજા માંદા માણસ માટે નકામું છે. એ સ્વીકૃત હકીકત છે. આથી આ એક જ ઔષધ 'કામનું અને નકામું' છે એનો ઈન્કાર થઈ શકશે ?

અન્ત મત ધરાવતા જૈનેતર દાર્શનિકોનો, જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના અનેકાંતવાદની સામે મોટામાં મોટો વાંધો એ છે કે 'જે વસ્તુ સત્ છે તે જ વસ્તુ અસત્ કેવી રીતે હોઈ શકે ? જે નિત્ય છે તે અનિત્ય કેવી રીતે હોઈ શકે ? એક જ વસ્તુમાં બે પરસ્પર વિરોધી ગુણધર્મોનું હોવું તેમને આકાશકુસુમવત્ લાગે છે.

આમ લાગવાનું કારણ, તેમણે એક વસ્તુને એક જ બાજુથી, એક જ સ્વરૂપે જોઈ છે અને બીજા સ્વરૂપો-બીજા બાજુઓ- જોવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો, તે છે. સત્યમાં અસત્ય કેવી રીતે હોઈ શકે ? આ સીધો સાદો સવાલ છે. આનો સાદો જવાબ શોધવા માટે જૈન તત્ત્વવેત્તાઓએ વસ્તુના આખા સ્વરૂપને નજર સમક્ષ રાખીને આ વાત કરી છે, કોઈ એક અંગ કે સ્વરૂપ અંગે એ વાત નથી કરી.

પાણીમાં થતા શિંગોડાની વાત લઈએ. ઉપરથી તે કાળું છે અને અંદરથી ધોળું, એને માટે અલગ અલગ વાત કરવી હોય તો તેને કાળુ અથવા ધોળું એમ એ વાત કરી શકાશે. પરંતુ, સમગ્ર સ્વરૂપે એ 'કાળું અને ધોળું' છે એવી એક જ વાત કરવી પડશે.

એક બીજા વાત લઈએ. એક વસ્તુ જેના આધાર પર ટકી રહી હોય તેનાથી, તે આધારથી ભિન્ન હોઈ શકે નહિ એ વાતનો સ્વીકાર તો સૌ કોઈ કરશે. શરીરનો આખોય ભાગ એના બે પગ ઉપર આધાર રાખીને ચાલે છે તથા સ્થિર રહી શકે છે અહીં પગ શું એના શરીરથી ભિન્ન છે ? નથી જ.

એવી જ રીતે, સત્યનું અસ્તિત્વ અસત્યના આધાર ઉપર જ નિર્ભર છે. આ વાત જરા ધ્યાનપૂર્વક વિચારો. અસત્ય જો ન હોત તો સત્યની આવશ્યકતા જ ક્યાં હતી ? અસત્ય જો ના હોત તો સત્યની ગણના જ કોણ કરત ? જગતમાં અસત્ય છે માટે જ સત્ય છે; સત્ય છે માટે જ અસત્ય છે. બેમાંથી એક ન હોત તો બીજું પણ ન હોયત. એકને લઈ લો તો બીજું આપમેળે ગૂમ થઈ જાય છે. એકની ગેરહાજરીમાં બીજું નિરર્થક બની જાય છે. આનાથી એ સ્પષ્ટ સમજાશે કે સત્ય અને અસત્ય બંને એકમાં જ એક સાથે જ રહેલા છે.

અનેકાંતવાદનો આધાર લઈને તપાસીશું તો સ્પષ્ટ દર્શન થશે કે સત્ અને અસત્ એ બે જુદા તત્ત્વો નથી. એકનું અસ્તિત્વ બીજાના અસ્તિત્વને કારણે જ, બીજાના આધારે જ છે. એક જો નાશ પામે તો બીજું નિરર્થક બની જાય; એની આવશ્યકતા, ઉપયોગીતા કે અસ્તિત્વ પછી રહે જ નહિ.

આ વાતનો પૂર્ણ ગંભીરતા અને ઉંડાણપૂર્વક, અનેકાંતવાદનો આશ્રય લઈને વિચાર કરવામાં આવે તો તુરત જ સમજાઈ જશે કે સત્ અને અસત્ જુદા દેખાતા હોવા છતાં એ ભિન્ન નથી. સત્ વિના અસત્ સંભવે જ નહિ. એટલે, પરસ્પર વિરોધી દેખાતા આ તત્ત્વો અન્યોન્યના આધારરૂપ હોઈ, તત્ત્વતઃ બંને એક તત્ત્વનાં બે સ્વરૂપો છે. અનેકાંત દૃષ્ટિથી એ બંને જુદા પણ છે અને એક પણ છે.

એવી જ રીતે, 'નિત્ય-અનિત્ય', 'ધર્મ-અધર્મ', 'એક-અનેક' વગેરે બધા પણ પરસ્પર વિરોધી ગુણધર્મો હોવા છતાં, વાસ્તવમાં એક જ છે, સમગ્ર રૂપે એક જ છે. એ ત્રણે જોડકાંઓમાં બેમાંથી એકને તમે દૂર કરો તો બીજાનું અસ્તિત્વ Automatically- આપોઆપ મટી જાય છે. આ વાત બરાબર સ્વીકારીને આપણે ચાલીએ તો વ્યવહારમાં નડતી અનેક મુંઝવણોનો અંત આવી જાય.

પ્રકાશ અને અંધકાર આ બે તત્ત્વોથી આપણે વાત કરીએ. દેખીતી રીતે એ બંને જુદા તત્ત્વો છે. એ બંનેનું કાર્ય પરસ્પર વિરોધી છે. હવે કોઈ એમ કહે કે પ્રકાશમાં અંધકાર પણ છે અને અંધકારમાં પ્રકાશ પણ છે, તથા એ બંને વાતને ભેગી કરીને એમ કહે કે એક જ વસ્તુમાં પ્રકાશ અને અંધકાર બંને સાથે રહે છે, તો પહેલી નજરે એ વાત કોઈ નહિ માને.

પરંતુ આપણે પૂછીએ કે અવકાશમાં જ્યારે પ્રકાશ હતો ત્યારે અંધકાર ક્યાં ગયો હતો ? પ્રકાશનું આગમન થતાં અંધકાર ક્યાં ગયો ? વિચાર કરતાં જણાશે કે અંધકાર જે હતો તે પ્રકાશમાં સમાઈ ગયો. એવી જ રીતે અંધકાર જ્યારે આવ્યો ત્યારે પ્રકાશ જે હતો તે અંધારામાં વિલીન થઈ ગયો, મળી ગયો.

આ પ્રકાશ કે અંધકારને જવા માટે, છુપાવા માટે, બીજું કોઈ સ્થાન તો છે જ નહિ. એટલે, જે જ્યાં હતો, તે ત્યાં જ રહ્યો, અથવા જે પ્રથમ નહોતો, તે પછીથી આવનારમાં હતો જ; અને જે આવ્યો તે પ્રથમ જે હતો તેમાં હતો જ; એમ કહેવામાં શું હરકત છે ? એની સામે દલીલ કેવી રીતે થઈ શકે ? જે બદલાયું તે તો માત્ર અવસ્થા અથવા સમય. રાતની અપેક્ષાએ અંધકાર અને દિવસની અપેક્ષાએ પ્રકાશ આપણે જોયા. પરંતુ, એ બંનેનો આધાર એક જ હોવાથી, પરસ્પર વિરોધી ગુણધર્મો ધરાવતા હોવા છતાં એ બંને એકમેકમાં સમાયેલા છે એનો ઈન્કાર શી રીતે થઈ શકશે ?

આ લખાણ મારા ઘરના એક ઓરડામાં બેસીને હું લખી રહ્યો છું. વિજળીની બત્તીની ચાંપ દબાવતા પ્રકાશ થાય છે. ફરીવાર વિરૂદ્ધ દિશામાં દબાવતા અંધારૂ થાય છે. ઓરડો એક જ છે. ચારે તરફથી બંધ કરેલો છે. અજવાળું થતાં અંધારૂ ક્યાં ગયું ? તેમાં સમાઈ ગયું. અંધારૂ થતાં અજવાળું ક્યાં ગયું ? તેમાં જ વિલીન થઈ ગયું સમજાય છે ?

આ વાત તો ફક્ત ઉદાહરણ માટે કરી છે. તત્ત્વદષ્ટિથી પણ, જૈન શાસ્ત્રકારોએ અંધકારના અને પ્રકાશના પુદ્ગલોને એક જ માનેલા છે. અવસ્થાભેદે તે અંધકાર અને પ્રકાશરૂપે બને છે.

આનાથી એ સ્પષ્ટ થશે કે પરસ્પર વિરોધી ગુણધર્મો ધરાવતા આ તત્ત્વો, વાસ્તવમાં એક જ તત્ત્વના અંતર્ગત તત્ત્વો છે. આ વાત સમજવામાં અનેકાંત દષ્ટિથી કંઈ મુશ્કેલી નહીં પડે.

વેદાંતના અનુયાયીઓ આ વસ્તુનો વિરોધ કરે છે ત્યારે તો ભારે મોટું આશ્ચર્ય થાય છે. તેમના મત મુજબ પ્રથમ જે હતું તે શુદ્ધ, વિશુદ્ધ, નિર્ભેગ બ્રહ્મ હતું. એ બ્રહ્મ પરમ ચેતનસ્વરૂપ હતું. આ બ્રહ્મમાંથી માયાનું સર્જન થયું એમ તેઓ કહે છે. આ ‘બ્રહ્મ’ અને ‘માયા’ એ બંને પરસ્પર વિરોધી ગુણધર્મો ધરાવતા તત્ત્વો છે. બ્રહ્મ, શુદ્ધ છે અને માયા, અશુદ્ધ છે. આ માયા જો બ્રહ્મમાંથી આવી તો એનો સ્પષ્ટ અર્થ એ થયો કે, આવતાં પહેલાં એ માયા બ્રહ્મમાં હતી જ અને જો હતી જ, તો પછી, એ શુદ્ધ બ્રહ્મની અંદર જ એક અશુદ્ધ તત્ત્વ પણ હતું જ. આમ, વેદાંતની કલ્પના મુજબ, શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એવા બે પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો એક સાથે જ હતા. આમ છતાં, આ વાતનો તેઓ સ્વીકાર કરતા નથી. જો કરે તો પછી, ‘પ્રત્યેક વસ્તુ પરસ્પર વિરોધી એવા ગુણધર્મોથી યુક્ત છે.’ એવી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની વાતનો સ્વીકાર પણ એમણે કરવો જ પડે.

જૈન દાર્શનિકો તો કહે છે કે, ‘બ્રહ્મ’ એ જો વેદાંતના જણાવવા મુજબનું શુદ્ધ તત્ત્વ હોય, તો, અશુદ્ધ એવું ‘માયાનું તત્ત્વ’ તેમાંથી જન્મી શકે જ નહીં એટલે કાં તો ‘બ્રહ્મ કેવળ શુદ્ધ સ્વરૂપ નહોતું’ અથવા, ‘જો અશુદ્ધ સ્વરૂપ હતું તો માયા તેમાંથી જન્મી નહોતી’ એ બંને વાતો આપણી સમજણમાં આવી જશે. આ રીતે, બ્રહ્મ અને માયાના પરસ્પર સંબંધને બ્રહ્મવાદી વેદાંતીઓ જે રીતે સમજાવે છે એ વાત અયુક્ત છે એમ પુરવાર કરવામાં શુદ્ધ તર્ક અને ન્યાય છે.

અનેકાંતવાદની આ વાતને, હવે જરા સાદી સપાટી પર આપણે લાવીએ. આ ‘સપાટી’, અનેકાંતવાદની નહિ પણ આપણી સમજણની છે, એટલું જરા યાદ રાખજો.

એક માણસ, જેમનું નામ રમેશ હોવાનું આપણે કલ્પી લઈએ. આ રમેશની આપણે અંતર્ગત તપાસ કરીએ.

માણસ તો એક જ છે; પરંતુ તે સારો છે અને ખરાબ પણ છે. તે દયાળુ છે અને ઘાતકી પણ છે. તે ઉદાર છે અને કંજુસ પણ છે. તે ક્ષમાવાન છે અને કોધી પણ છે. તે અહિંસક છે અને હિંસક પણ છે. તે સત્યવક્તા છે અને સરાસર જૂઠો પણ છે. તે સજ્જન છે અને લબાડ-દુર્જન પણ છે. તે નાનો છે અને મોટો પણ છે. તે વાચાળ અઅને મીઠો પણ છે. તે જ્ઞાની છે અને અજ્ઞાની પણ છે.

આવી પરસ્પર વિરોધી વાતો કોઈ એક જ માણસ વિષે કોઈ કહે તો તેમાં સાચું શું? પરંતુ આ રમેશમાં પરસ્પર વિરોધી એવા એ બધા જ લક્ષણો છે. આ વાત પુરવાર કરવામાં કશી મુશ્કેલી નહિ પડે.

રમેશને જુદી જુદી સ્થિતિમાં, જુદા જુદા સ્થળોમાં, જુદા જુદા પ્રસંગોએ ભિન્ન ભિન્ન સંયોગોમાં અને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ સાથે તદ્દન વિરોધી એવું વર્તન કરતો આપણે જોઈ શકીશું. પત્ની પ્રત્યે

પ્રેમાળ અને નોકરડી પ્રત્યે કૂર વર્તન ચલાવતા આવા રમેશ ઘણાય જોવા મળશે. એના જે પરસ્પર વિરોધી ગુણો ઉપર બતાવ્યા છે તે દરેક પ્રકારનું વર્તન ચલાવતો આપણે જોઈ શકીશું. આવી જ રીતે, દ્રવ્ય, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાથી, 'તેમનું વર્તન પરસ્પર વિરોધી છે', એવું વિધાન આપણે ઘણા માણસો માટે અવશ્ય કરી શકીશું.

એ જ રીતે એ પ્રત્યેક ગુણને લગતી જુદી જુદી વાત કરવાની હશે ત્યારે રમેશના બધા વર્તનને અલગ અલગ રીતે વર્ણવવા માટે, વર્ણન કરતી વખતે, રમેશ 'સારો માણસ છે' 'મિસ્ટર રમેશ ખરાબ માણસ છે. એવી અલગ અલગને જુદી જુદી વાત પણ આપણે કરી શકીશું.'

સ્યાદાદ અને સમભંગીનો આગળ ઉપર જ્યારે ઉલ્લેખ આવશે, ત્યારે આ રમેશનું દૃષ્ટાંત, એ વિષયોને સમજવામાં ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડશે.

પ્રત્યેક બાબતને અનેકાંતવાદની એરણ પર આપણે તપાસતા થઈ જઈએ તો તે પ્રત્યેક વસ્તુનું સ્પષ્ટ દર્શન થયા ઉપરાંત એક બીજો પણ લાભ, ઘણો મોટો લાભ. આપણને થઈ જશે.

'અનેકાંત દૃષ્ટિ આપણને પ્રાપ્ત થશે કે તરત જ 'સમભાવ' આપણામાં આપોઆપ આવી જશે. આ કંઈ નાનોસૂનો લાભ છે?'

જેના અસ્તિત્વનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ, તેનું તે અસ્તિત્વ સર્વથા અને ચિરકાળ તેની જ સ્થિતિમાં રહેવાનું નથી. આ વાત જો આપણે કબૂલ કરીએ, તો પછી, અવસ્થા (પર્યાય) બદલાતા, તે વસ્તુ આજે જ સ્વરૂપે દેખાય છે તેવા જ સ્વરૂપે તે પછી દેખાતી નથી, તેનું તે જ સ્વરૂપ પછી રહેતું નથી. આ વાત પણ આપણે કબૂલ કરવી જ પડશે. એટલે, જ્યારે જે અવસ્થામાં જે વસ્તુના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર આપણે કરીએ છીએ, તે સ્વીકાર, શરતી qualified-conditional- બની જાય છે. એ સ્વીકાર પછી બિનશરતી Unqualified or unconditional- રહેતો નથી.

દૃષ્ટાંત તરીકે, કારેલાને સમારીને તેનું શાક બનાવ્યા પછી, જમતી વખતે આપણે 'કારેલાં આપો' એમ કહેતા નથી : 'શાક આપો' એમ કહીએ છીએ. કાપડમાંથી પાટલૂન બનાવ્યા પછી એને જ્યારે ધોબીને ત્યાં ધોવા લઈ જઈએ છીએ ત્યારે 'કાપડ ધોવાનું છે' એમ આપણે કહેતા નથી; 'પાટલૂન ધોવાનું છે' એમ આપણે કહીએ છીએ. આવાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો આપી શકાય. પુત્રનું નામ પ્રવીણ પાડ્યા પછી, 'પુત્ર ક્યાં ગયો' એક કોઈ પિતા બોલતા નથી, 'પ્રવીણ ક્યાં ગયો' એમ પૂછે છે. ચામડામાંથી ચંપલ બને ત્યારે એ ચામડું મટી જાય છે એવું નથી હોતું; છતાં આપણે 'ચામડું ક્યાં ગયું?' એમ કહેવાને બદલે 'ચંપલ ક્યાં ગયાં' એમ પૂછીએ છીએ.

અવસ્થા-સ્વરૂપ પલટાતાં પરિસ્થિતિ કેવી પલટાઈ જાય છે એ હવે બરાબર સમજાશે. એવી જ રીતે, એક સ્વરૂપનું અસ્તિત્વ જ્યારે રહેતું નથી ત્યારે તેનું એ 'નાસ્તિત્વ' નહિઅસ્તિત્વ પણ નિર્ભેળ રહેતું નથી. એ પણ શરતી બની જાય છે, શાકમાં કારેલા નથી જ, ડગલામાં કે પાટલુનમાં કાપડ નથી જ, પ્રવીણમાં પુત્ર નથી જ અને ચંપલમાં ચામડું નથી જ એવું કોઈ શકશે નહિ. અવસ્થા કે સ્વરૂપ પલટાતાં એક સ્વરૂપ જ્યારે મુખ્યપણે આપણી નજર સમક્ષ આવે છે, ત્યારે તેનું તે પહેલાનું સ્વરૂપ ગૌણપણે તેમાં હોય જ છે.

પર્યાય (અવસ્થા) બદલાતાં અને કાળ (સમય) જતાં, પદાર્થોમાં શું શું ફેરફારો થાય છે, એ પણ આપણે જોઈ લઈએ... અન્ય દર્શનમાં જેને 'ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય' એવી ત્રણ અવ્યવસ્થાઓ બતાવી છે, તેને જૈન દાર્શનિકોએ, 'ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય' એવી અવસ્થા ગણાવી છે.

મૂળ દ્રવ્યો અનાદિ છે એટલે ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી, પરંતુ બીજી કોઈ અવસ્થામાંથી જે નવી અવસ્થાનું પ્રગટીકરણ થયું એને, ઉત્પત્તિને બદલે ઉત્પાદ એવું નામ આપવું તે તદ્દન સતર્ક અને સયુક્તિક છે. દ્રવ્યની સ્થિતિ જે દેખાય છે. તેમાંય પ્રતિપળે ફેરફાર થતો જ રહે છે. આથી એને 'વ્યય' એવું નામ આપ્યું. આપણું જીવન આપણે તપાસીએ તો તે, સ્થિતિવાળું હોવા છતાં, પ્રતિપળે વપરાતું ખર્ચાતું જ રહે છે. એટલે, 'લય' શબ્દને બદલે 'વ્યય' શબ્દ જો વાપરીએ તો તે તદ્દન સુસંગત છે. વળી બધું જ કાયમ છે. એટલે લય ક્યાં થયો? જે લય દેખાય છે, તે તો અસ્તિત્વની એક અવસ્થાનું એક સ્વરૂપ માત્ર છે. ખરી રીતે તો બીજું કોઈ સ્વરૂપ ધારણ કરવા જ તે અદૃશ્ય બનતું હોય છે. સ્થિતિને બદલે જૈન દાર્શનિકોએ, 'ધ્રૌવ્ય' શબ્દ વાપર્યો છે. આ પણ સહજ સમજાઈ જાય તેવી વાત છે. વસ્તુની અવસ્થા જ્યારે પલટાય છે ત્યારે તેનું મૂળ ધ્રુવ સ્વરૂપ તો તેમાં હોય જ છે. અગ્નિમાંથી જે ધૂમાડો નીકળે છે તે ઉંચે આકાશમાં અદૃશ્ય થતો દેખાય છે; પણ તેનો નાશ થતો નથી. એ ધૂમાડો ઉંચે ઉંચે આકાશમાં જઈને વાદળાંઓના રૂપમાં નવી અવસ્થા ધારણ કરે જ છે. એ સ્થિતિને 'ધ્રૌવ્ય' તરીકે ઓળખાવવી અને માનવી એ તદ્દન તર્કશુદ્ધ છે.

આપણે જોયું કે, મૂળ વસ્તુ એકની એક હોવા છતાં તેના જુદા જુદા સ્વરૂપો જુદા જુદા નામથી ઓળખાય છે. આ જુદા જુદા સ્વરૂપો પાછા પરસ્પર વિરોધી ગુણધર્મવાળા હોય છે. લોખંડ એક વસ્તુ છે. તેમાંથી બનાવવામાં આવતા ઢાલ, તલવાર, ચાકુ, કાતર અને સોય વિગેરેમાં લોખંડ હોવા છતાં તે બધાં જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે અને વળી પરસ્પર વિરોધી કામ પણ કરે છે. તલવાર કાપે છે, જ્યારે ઢાલ એને કાપવા દેતી નથી. કાતર ચીરા પાડી શકે છે જ્યારે સોય એ ચીરાને સાંધીને પાછા એક કરી દે છે.

ઝેર એક જ હોય છે. પ્રમાણ અને અવસ્થાભેદે તે માણસને મારે પણ છે અને જીવાડે પણ છે. મારતી વખતે એ ઝેર કહેવાય છે. જીવાડતી વખતે એ ઔષધ-અમૃત કહેવાય છે. એક જ વસ્તુનો આ પરસ્પર વિરોધી સ્વભાવ થયો.

માણસની પણ બચપણ, કિશોરાવસ્થા, યૌવન, આધેડ અવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા અને અંતિમ અવસ્થા જોઈએ. છીએ. દેહ અને નામ એક જ હોવા છતાં કાળભેદે કાળની અપેક્ષાએ કેટલા સ્વરૂપો થયા ? તેમાં પાછા પરસ્પર વિરોધી. આ વિરોધી પણ માત્ર દૃષ્ટિ પુરતા જ દેખાવ પુરતા જ નહિ. સ્વભાવ પણ પાછો પરસ્પર વિરોધી હોય છે.

દ્રવ્યભેદે-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે એકનો એક જ દેહ સુકોમળ વજ્ર જેવો મજબૂત, માંદલો, તંદુરસ્ત, સશક્ત, અશક્ત, દાઢી મૂઠ્ઠા વગરનો, દાઢી મૂઠ્ઠાવાળો, ટટ્ટાર, વાંકો, મખમલ જેવો મુલાયમ અને કરચલીઓવાળો જર્જરીત વગેરે પરસ્પર વિરોધી ગુણધર્મોવાળો પણ બને છે.

એ જ દેહ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અંગ્રેજ, અમેરિકન, યુરોપિયન, આફ્રિકન, બંગાળી અને ગુજરાતી વગેરે જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે.

કાળની અપેક્ષાએ એને જ આપણે બાળક, કિશોર, યુવાન, આધેડ અને વૃદ્ધ કહીએ છીએ. આમ મનુષ્યનો દેહ એકનો એક હોવા છતાં, વસ્તુ તરીકે એક જ હોવાં છતાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાથી જુદો જુદો દેખાય છે.

ભાવની અપેક્ષાએ એ જ માણસ સૌમ્ય, રૌદ્ર, શાંત, અશાંત સ્થિર, અસ્થિર, ધીર, અધીર, છીછરો, ગંભીર, રૂપાળો અને કદરૂપો પણ દેખાય છે.

આ બધું આપણે સાચું માનીએ જ છીએ. બધાં માને છે.

આ બધું એ નિઃશંક પુરવાર કરે છે કે કોઈપણ પદાર્થમાં પરસ્પર વિરોધી એવા ગુણધર્મોનું અસ્તિત્વ હોય જ છે. આ વાતનો સ્વીકાર કરવામાં હવે કશી અસ્પષ્ટતા નહિ રહે, કંઈ મુશ્કેલી નહિ રહે. જૈન દાર્શનિકોએ અનેકાંતવાદનો આશ્રય લઈને આવી ઘણી વાતો સ્પષ્ટતાથી સમજાવી છે.

અનેકાંત દૃષ્ટિની આવી વાતો ખૂબ જ સમજવા જેવી છે. જો બરાબર સમજાઈ જાય, તો પછી જગત અને જીવનની તમામ સમસ્યાઓનો ઉકેલ બહુ જ સરળતાથી આવી જાય.

અનેકાંત દૃષ્ટિ રાખીને આ વાતનો વધારે વિચાર કરીશું, તો એક જ વસ્તુમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વ, નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ તેમજ એકત્વ અને અનેકત્વ વગેરે એક જ સમયે રહે છે, એ સમજવામાં કશી મુશ્કેલી નહિ નડે, એ બધું જોવા અને સમજવા માટે, અનેકાંતવાદનો આશ્રય લેવો પડશે. એનો આધાર જો ન લઈએ તો તે આપણને કદી પણ નહિ સમજાય.

એક અને અનેક સાથે એક સમયે રહે છે, તે સમજવામાં તો આજના આ વિજ્ઞાનવાદી અણુ-પરમાણુ-સંશોધન યુગમાં કશી મુશ્કેલી નહિ પડે.

વસ્તુનું નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ સમજવું પણ સહેલું છે. બધું જ પરિવર્તનશીલ છે; આ વાત તો સૌ કોઈ સ્વીકારે છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ તથા અવસ્થા (પર્યાય) ભેદે એક જ વસ્તુ અનેક પરિવર્તનો પામે છે. એ પરિવર્તનશીલ છે એટલે એને અનિત્ય કહી શકાય- અનિત્ય છે. છતાં, એનું મૂળ દ્રવ્ય, જુદા જુદા સ્વરૂપોમાં પણ એમાં કાયમ રહે છે, એટલે એને નિત્ય પણ કહી શકાય- નિત્ય છે. એકલું નિત્ય કહેવું એ જેમ ખોટું ઠરે તેમ એકલું અનિત્ય કહેવું એ પણ ખોટું છે.

આ પરિવર્તન પણ સહસા-એકાએક નથી થતું. એ એનો સમય લે જ છે. કપડું એકદમ મેલું થતું નથી, ચોખામાંથી ભાત એકદમ નથી બની જતો, ઘઉંમાંથી સીધી રોટલી નથી બનતી અને બાળક એકદમ વૃદ્ધ નથી બનતું. આ બધાનો એક કાળક્રમ છે. આવા બધા પરિવર્તનો છતાં એની મૂળ વસ્તુનો સર્વથા નાશ પણ નથી થતો.

કોઈપણ પદાર્થના એક સ્વરૂપનો નાશ થતાં, બીજા સ્વરૂપે તે દેખાવ દે જ છે. એના મૂળ દ્રવ્યનો આ પરિવર્તનને કારણે સર્વથા નાશ થતો નથી. અગ્નિના સંપર્કમાં આવીને પાણી બળી જાય છે, વરાળ બનીને ઊડી જાય છે. એ વરાળને યાંત્રિક ગોઠવણથી બીજા કોઈ વાસણમાં ઝીલી લેવાય તો પાણું તેનું પાણી થાય છે; પછી ભલે તેને 'ડિસ્ટીલ્ડ વોટર'ના નામથી ઓળખો. એ વરાળમાં પણ પાણીનું મૂળ સ્વરૂપ તો સચવાયું જ હતું. પાણીમાં જે બે પ્રકારના વાયુ H_2O છે, તે પણ તેનાં બધાં જ પરિવર્તનો દરમિયાન તેમાં એક યા બીજા સ્વરૂપે રહે જ છે.

એવી જ રીતે, બ્રહ્મને એકને જ માત્ર સત્ય માનવામાં આવે અને એના અસ્તિત્વને તદ્દન સ્થિર તેમજ અપરિવર્તનશીલ માનવામાં આવે, તો પછી, એનામાં ક્રિયાશીલતાનો અભાવ હોઈ એની ઉપયોગિતા શું?

જગતને જો સર્વથા મિથ્યા જ માનવામાં આવે, તો પછી, જેને વાસ્તવિક (સત્ય) માનવામાં આવે છે તેવા બ્રહ્મ સાથે એનો સંબંધ જોડી જ કેવી રીતે શકાય? એવી જ રીતે જડ અને ચેતનને એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન જ માનવામાં આવે તો પછી. એકની અસર બીજા ઉપર થાય એવી આશા પણ કેમ રાખી શકાય?

જગત જો પરિવર્તનશીલ હોય તો પછી, એ જગતમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોવાનું વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાનિઓ માને છે ને બતાવે છે, તે બ્રહ્મ પણ, પરિવર્તનશીલ જ હોવું જોઈએ, એમ જો ન હોય તો એક નિત્ય અને અપરિવર્તનશીલ બ્રહ્મમાંથી અનિત્ય અને પરિવર્તનશીલ જગત્ ઉદ્ભવે જ કેવી રીતે?

એકાંત નિત્યમાંથી અનિત્ય કે એકાંત અનિત્યમાંથી નિત્યનો સ્વતંત્ર ઉદ્ભવ કદી સંભવી શકે જ નહિ. આ વાત જૈન તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ખૂબ જ ભારપૂર્વક અને અસંદિગ્ધપણે કહી છે. એ વાત ખૂબ સમજવા જેવી છે. દ્વૈત, અદ્વૈત અને એના બધા ફાંટાઓમાંથી તથા ક્ષણિકવાદ વગેરે બધાં એકાંત તત્ત્વજ્ઞાનોમાંથી આ બધી સમજણ મળતી નથી. કેમ કે એ બધા પાછળ દર્શાવ્યું છે તે મુજબ એક નય (એકાંતજ્ઞાન)ના આધારે અને એકાંતિક નિર્ણયો દ્વારા રચાયા છે. એ બધાની સામે સરોવરના સમૂહ સમક્ષ ઘૂઘવતા મહાસાગર સમો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો અનેકાંતવાદ ઉભો છે. એની સમજણ એ જ સાચી સમજણ છે. આ વાત સ્વીકારવામાં હવે કશી આપત્તિ રહે છે ? નથી રહેતી.

આ પ્રકરણને સમાપ્ત કરતાં પહેલાં એક અતિશય મહત્વની વાત હવે કહેવાની છે. એક જ વસ્તુમાં અનેક પ્રકારના ગુણધર્મો હોય છે એ વાત જૈનેતર તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ પણ સ્વીકારેલી છે. જે લોકો અનેકાંતવાદને પૂર્ણપણે સમજ્યા નથી એ લોકો એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે ‘આ તો અમારામાં પણ છે ? જૈન ફિલસૂફીએ નવું શું કહ્યું ?’

અહીં જ, જૈન ધર્મની વિશિષ્ટતાનું દર્શન થાય છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનેક ગુણધર્મો હોય છે, એ દેખાડવા માત્રથી જ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને અનેકાંતવાદ નામ નથી અપાયું. જૈન દર્શને એ વસ્તુ, એ વાત, સાબિત કરીને બતાવી છે.

તદુપરાંત, એ પ્રત્યેક વસ્તુમાં ‘પરસ્પર વિરોધી’ એવા તત્ત્વો ‘એક સાથે’ રહેલા છે અને વસ્તુ માત્ર ‘અનેક ગુણધર્માત્મક’ નહિ પણ ‘પરસ્પર વિરોધી એવી અનેક ગુણધર્માત્મક’ છે એમ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે. આ જે વિરોધી ગુણધર્મો છે તે એકાંત દૃષ્ટિથી દેખાતા નથી. અનેકાંત દૃષ્ટિથી જ એને જોઈ તથા સમજી શકાય છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની, અનેકાંતવાદની, જે વિશિષ્ટતા છે તે આ છે. આ કંઈ નાની સૂની વિશિષ્ટતા નથી. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં એ એક મહાન સિદ્ધિ છે. એટલા માટે જ આ અનેકાંતવાદને તત્ત્વશિરોમણી માનવામાં આવ્યું છે.

કોઈ એક વસ્તુ સત્ છે. નિત્ય છે અને એક છે એટલે એ અનેકધર્મવાળી તો થઈ; પરંતુ આ રીતે અનેક ધર્માત્મક હોવા માત્રથી જ એને અનેકાંતાત્મક નહિ કહી શકાય. પરંતુ, સત્ તેમજ અસત્, નિત્ય તેમજ અનિત્ય, એક તેમજ અનેક, એવા પરસ્પર વિરોધી ગુણધર્મોને, એક જ કાળે પોતાનામાં સમાવે છે અને એટલા માટે જ તેને અનેકાંતાત્મક કહેવામાં આવે છે. આ વાત ખૂબ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક અને પૂર્ણ રીતે બરાબર સમજી લેવા જેવી છે.

એક માણસ દયાળુ છે, ઉદાર છે, મીઠાબોલો છે, પરોપકારી છે, ક્ષમાવાન છે, ચારિત્ર્યશીલ છે, ધૈર્યવાન છે, હિંમતવાન છે, શાંતમૂર્તિ છે, ધર્મપરાયણ છે, દાનશીલ છે, વગેરે વગેરે ઘણા ગુણો

એનામાં છે. એના પ્રત્યેક જુદા જુદા ગુણનું અલગ અલગ દર્શન થવાથી આ નિર્ણય બાંધી શકાય છે. પરંતુ તેથી આ નિર્ણયને આપણે અનેકાંતાત્મક નહિ કહી શકીએ. એ દરેક ગુણોનો વિચાર કરતી વખતે, દષ્ટિ અને સમજણ, તે તે એક જ ગુણ પુરતી મર્યાદિત રહેતી હોવાથી, એ બધાં ગુણોનો સરવાળો કરો ત્યારે પણ, એ નિર્ણય એકાંતિક જ રહે છે. પરંતુ જ્યારે એ બધાં ગુણોની વિરુદ્ધના અવગુણો પણ એ માણસમાં છે એ વાત આપણે પુરવાર કરવાની હોય અને ગુણો તથા અવગુણોના પરસ્પર વિરોધી ધર્મોનું એક સાથે કથન કરવાનું હોય ત્યારે તે અનેકાંત દ્વારા જ સાબિત કરી શકાય.

આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ સમજાશે કે પરસ્પર વિરોધી એવી બાબતો એક જ વસ્તુમાં છે એ વાત જ્યારે પુરવાર કરવાની હોય, શોધી કાઢવાની હોય, સમજવાની હોય ત્યારે જ અનેકાંતવાદની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે. વધારે સ્પષ્ટ વાત એ ફલિત થાય છે કે અનેકાંતવાદનો આશ્રય આપણે ન લઈએ, તો પછી, સાચા નિર્ણય ઉપર આપણે પહોંચી શકીએ જ નહિ.

આટલા સંક્ષિપ્ત વિવરણ પછી અનેકાંતવાદની એક ટૂંકી વ્યાખ્યા જો આપણે કરવી હોય તો એમ કહી શકીશું કે :-

“એક જ વસ્તુમાં રહેલાં પરસ્પર વિરોધી ગુણધર્મો અને તત્ત્વોને ખુલ્લા કરીને જે બતાવી શકે તે અનેકાંતવાદ... એથી વિપરીત, કોઈપણ વસ્તુનો નિર્ણય કરવામાં અનેકાંતવાદનો આશ્રય ન લેવામાં આવે તો, તે અંગેનો તેવો નિર્ણય સાચો હોઈ શકે જ નહિ.”

સર્વ જ્ઞાનાય ભવતુ